

Юрій Мацієвський

ВІД ДЕФЕКТНОЇ ДО КЕРОВАНОЇ ДЕМОКРАТІЇ?
(ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ
ПІСЛЯ ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2010 р.)

У цій статті здійснена спроба відповісти на питання: чи зможе В. Янукович встановити авторитарний режим і за яких умов? Спочатку я стисло передам основні аргументи політичних спостерігачів і експертів, які вважають такий розвиток подій можливим, потім порівняю пояснюючі можливості трьох найуживаніших підходів, що показують зміни політичного режиму, а в кінці запропоную свої аргументи щодо імовірності відновлення авторитаризму в Україні. У процесі викладу я звертатимуся до дотичних питань виживання слабкої української демократії та збереження держави. Тому, загалом, дискусія буде мати як теоретичний, так і прикладний характер і, сподіваюся, доповнить наші знання про динаміку політичного режиму в Україні у постпомаранчевий період.

Ключові слова: Дефектна демократія, авторитаризм, гібридний режим, підхід, модель.

Yurii Matsievskiy. From the defective to managed democracy (trends in the transformation of the political regime in Ukraine after the presidential elections 2010). This research seeks to answer the question: whether Viktor Yanukovich

would be able to install an authoritarian regime and under what conditions? First I will sketch out the arguments of political observers and experts, who believe this development is possible, then, I compare the explanatory power of the three most common approaches to the regime change, and finally offer my arguments on the probability of restoration of authoritarianism in Ukraine. In the course of study I will deal with related issues of democracy survival and preserving the Ukrainian state. Therefore, in general, the discussion will be of both theoretical and applied character, and hopefully advance our understanding on the dynamics of the political regime in Ukraine in the «post-orange» period.

Key words: *Defective democracy, authoritarianism, hybrid regime, approach, model.*

З часу останніх президентських виборів минуло вже два роки, що цілком достатньо для того, щоб оцінити попередні прогнози і окреслити тенденції. Ще до виборів експерти та спостерігачі почали розглядати можливі варіанти розвитку подій залежно від перемоги того чи іншого кандидата. Серед кількох сценаріїв сьогодні більш коректними видаються ті, що передбачали погіршення політичної ситуації в Україні у таких галузях, як національна безпека та демократія.

Якщо пролонгація терміну перебування Чорноморського флоту РФ на території України, відмова від вступу до НАТО і заяви про позаблоковий статус є очевидними геополітичними поступками України і свідченням її сповзання у тінь Росії, то дії Президента у напрямі «відновлення стабільності» не означають автоматичного повернення до авторитаризму.

*Сценарії зміни
політичної ситуації: оцінки спостерігачів*

Після офіційного оголошення результатів виборів та початку роботи нового Президента предметом активних обговорень у ЗМІ стали його перші рішення. Відтоді прогнози стосовно шляхів подальшого розвитку держави

пов'язували з діями В. Януковича та його оточення. Аналіз публікацій, що прямо чи опосередковано стосуються наслідків президентства В. Януковича, дає можливість виокремити три погляди на майбутній розвиток політичної ситуації в Україні.

Перша група авторів схилилася до думки про те, що внаслідок приходу до влади однієї політико-економічної групи відбудеться згортання демократії і централізація влади без зміни Конституції. Так, експерти Центру прикладних політичних досліджень «Пента» відзначали, що вже існує достатньо підстав, аби говорити про трансформацію політичного режиму в країні із парламентсько-президентського до де-факто президентсько-парламентського. На перспективу В. Янукович міг зміцнювати його в політичній площині, не торкаючись юридичної, або за певних умов змінити Конституцію [1].

У цих оцінках режим ототожнюється з формою правління, що не зовсім коректно, оскільки форма правління, за визначенням, є способом організації верховної державної влади, тобто показує формальний розподіл повноважень між гілками влади, а режим є різновидом політичної гри, у якій політичні актори діють у рамках формальних і неформальних обмежень (інститутів). Тому тезу про зміну режиму слід було б висловити щодо форми правління.

Інші дослідники, зокрема Ігор Жданов та Віктор Небоженко, розділяючи позицію В. Фесенка та його колег, відзначають, що в країні фактично встановилася президентська форма правління. З огляду на відсутність інструментів контролю в опозиції за діями влади є небезпека концентрації влади у руках однієї партії і згортання демократичних досягнень останніх років [2; 3].

Юрій Якименко схилився до думки, що наявна ситуація у владі дає можливість звужувати рамки демократії та впроваджувати недемократичні закони. У цьому головна загроза концентрації влади в руках однієї політичної сили. Проте дослідник вважав, що відсутні будь-які підстави говорити про можливий новий протестний майдан як виразник негативного ставлення суспільства до дій влади. Ю. Якименко обґрунтовує це тим, що, по-перше,

нова влада має досить високий рівень підтримки, по-друге, на високому рівні знаходяться суспільні очікування та, по-третє, ті кроки, які робить влада і які є приводом для невдоволення певної частини громадян України підтримується іншою частиною, яка вважає, що ситуація розвивається у правильному напрямі. З іншого боку, для успішності радикальних змін у системі влади потрібен той, хто буде організовувати цей вияв невдоволення. Сьогодні ми бачимо, що опозиція не тільки роз'єднана – вона не має ані лідера, ані узгодженої позиції, ані просто бачення певних тактичних кроків [4]. Тобто, соціальні передумови для масових протестів на момент публікації коментаря (травень 2010 р.) були відсутні. Проте вже у серпні соціологи виявили очікуване падіння рейтингу Президента, а з ним і зростання невдоволення владою. З 41% підтримки у квітні 2010 р. його рейтинг впав до 23% у серпні 2010 р., а наприкінці другого року президентства виявився на рівні 7–10%.

Таким чином, перша група експертів вважає, що концентрація влади в руках Президента свідчить про фактичну зміну форми правління, але не про повернення до авторитаризму. Інша група авторів таку можливість припускає, але в обмеженій формі «керованої демократії». Цей сценарій розвитку подій в Україні передбачає, що, замість багатопартійної, конкурентної демократії, буде демократія керована зі своєю ручною керованою опозицією. Багатопартійність може стати формальною, де буде одна головна партія, а інші – її залежними партнери. Чи підтвердиться цей прогноз, побачимо після парламентських виборів 2012 р.

Вадим Карасьов висловлювався досить обережно щодо можливості зміни режиму. Він відзначив, що модель Януковича – це путінська модель президентства, але в українських умовах. Вона може існувати лише тоді, коли рейтинг Президента становить приблизно 60–70%. Якщо рейтинг Януковича не зміниться у напрямі його зростання, імовірно буде проведена конституційна реформа [5]. Проте загрози встановлення авторитарного режиму, на думку

В. Карасьова, в Україні немає. «Є вірогідність установлення імітаційної, фасадної демократії путінсько-російського зразка. Але для того, аби така система існувала, потрібно, щоб така імітаційність була витонченою, аби вона спиралася на цілий комплекс ресурсів – не лише силовий, адміністративний, а й на інформаційний, медійний, інтелектуальний. Але оскільки у них бракує фаху, інтелекту і коштів, аби впровадити режим керованої демократії, то їх чекає нова хвиля демократичної революції знизу» [6]. Далі експерт додає, що Янукович намагається побудувати таку систему влади, яка існувала за часів Кучми. Однак тоді був союз капіталістів та націоналістів проти «лівизни», а в нинішнього Президента така об'єднуюча ідеологія відсутня. Вже за правління В. Ющенка конфлікти в суспільстві призводили до дуелі Президент–Прем'єр, сьогодні, коли партія В. Януковича монополізувала владу, країну очікує загострення поляризації, і, замість політичного конфлікту, ми можемо отримати громадянський у формі нового майдану.

І, насамкінець, деякі експерти вважали, що суттєвих змін політичного режиму не відбудеться. Так, Ігор Жданов, хоч і не заперечує двох попередніх варіантів розвитку подій, проте вважав, що зміни відбудуться лише у деяких аспектах здійснення внутрішньої та зовнішньої політики, але свобода слова, конкурентні вибори трансформації не зазнають [2].

Подібні думки висловлював Є. Головаха, який стверджував, що «розділ по областях – це єдиний запобіжник того, що у нас немає автократії. Бо не може лідер одного регіону нав'язати свою волю всій країні!» [7].

Отже, аналіз коментарів експертів показує, що єдиного погляду немає. Два з трьох сценаріїв зміни політичної ситуації (режиму) передбачали імовірність повернення до авторитаризму чи то у м'якій формі «керованої демократії», чи у формі жорсткої централізації влади з домінуючою партією, однопартійним урядом, який підпорядковується Президентові. З одного боку, такий плюралізм

оцінок вказує на те, що публічні коментатори ще не стали і, хочеться вірити, не стануть офіційними коментаторами, а інформаційний простір не стане здомінованим офіціозом, як у Росії чи Білорусі. З іншого боку, три окреслені стратегії розвитку політичного життя в Україні видаються аж надто поверховими. Взагалі, відповідь на будь-яке питання про імовірність зміни ситуації може мати три варіанти: ситуація зміниться у напрямі покращення, у напрямі погіршення або все залишиться як було. Так і в коментарях українських експертів. Більшість цих коментарів базувалася на одній чи двох тезах, без глибшого аналізу можливості зміни чи збереження ситуації. Висловлюючись академічним жаргоном – вони не мали теоретичної основи [8]. Щоб заповнити цю прогалину, поглянемо, як у політичній теорії пояснюють умови занепаду демократії, встановлення авторитаризму і внутрішню динаміку гібридних режимів.

Особливості української «дефектної демократії»

Спочатку з'ясуємо, який тип режиму сформувався в Україні на момент обрання В. Януковича Президентом України. Цей режим найчастіше називають «гібридним», з такими уточненнями, як «електоральна демократія», «неліберальна демократія» чи «дефектна демократія». Особисто я схильюся до останнього концепту, який дає змогу чітко розмежувати ліберальну демократію від «дефектної» на основі трьох показників: політичної участі, політичної конкуренції і конституціоналізму. Останній принцип означає дотримання Конституції всіма головними політичними гравцями і гарантії прав і свобод громадян [9].

Якщо в Україні політична участь і політична конкуренція проявлялися хоч і з різною інтенсивністю, проте протягом усього періоду незалежності, то дотримання Конституції і прав людини так і не стало звичкою. Навпаки, домінування неформальних практик, всупереч формальним інститутам, або постійна «гра з правилами» стали

виразною ознакою політичної культури українських еліт. Таким чином, відсутність правової держави, порушення прав громадян і постійне намагання змінити правила є суттєвими дефектами української демократії. Крім того, протягом двадцяти років Україна не змогла здійснити необхідні структурні реформи і тому опинилася у своєрідній «сірій зоні». «Блукання манівцями» (Muddling along) стало типовою метафорою для характеристики українського транзиту [10].

Україні, на відміну від Латиноамериканських чи Східноєвропейських країн, крім побудови демократичних та ринкових інститутів довелося вирішувати питання національного та державного будівництва. На жаль, протягом двадцяти років незалежності жодне з цих завдань до кінця не було виконано.

Несприятливі структурні чинники обтяжувалися відсутністю політичної стабільності і деструктивною поведінкою політичних еліт. З таким невтішним балансом Україна, тим не менше, здала тест на подвійну передачу влади, вперше у 1994 р. і вдруге у 2004 р. Здавалося б, що демократичний імпульс «помаранчевої революції» скоригує траєкторію українського транзиту, а конкурентні вибори 2010 р. закріплять рух України до демократії. Проте Президентом стала людина, яка стверджує, що «демократія – це порядок». Порядок, який, з погляду В. Януковича, є основою стабільності, означає відсутність конфліктів і середовища, де вони народжуються, – плюралізму і, очевидно, групи, яка незгодою з діями влади провокує конфлікти – опозиції. Отже, «вимушений плюралізм», який сформувався ще в часи Л. Кучми і зміцнів протягом президентства В. Ющенка, стає зайвим у планах В. Януковича. Не буду називати В. Януковича диктатором, але метою будь-якого Президента на пострадянському просторі є максималізація влади. Чи вдасться В. Януковичу змінити таку «вимушену плюралістичну» систему моністичною, покаже не час, а здатність суспільства протистояти бюрократичному тискові і сваволі, яка насувається на країну.

*Занепад, відхилення чи коливання:
підходи до пояснення зміни режимів*

У літературі можна знайти достатньо пояснень причин і напрямів зміни політичних режимів. Я спробую зважити пояснюючий потенціал трьох найбільш авторитетних теорій для відповіді на питання, яке нас цікавить. Ці теорії були запропоновані окремими дослідниками, проте вони вибудовувались у руслі домінуючих підходів, які умовно можна назвати класичним, транзитологічним і посттранзитологічним.

Перший підхід – класичний. Дослідження, які були викликані відкатом третьої хвилі демократизації, здійснювались у руслі таких традиційних для політології тем, як зв'язок економічного розвитку і стабільності демократії та виявлення умов занепаду демократії. Так, Х. Лінц і А. Степан у своєму аналізі процесу розпаду демократичних режимів [11] розрізняють два типи демократії – змагальні і мертвонароджені. Якщо перші загалом можуть розглядатися як ліберальні демократії, то другі «були утворені в умовах, що не сприяють їх виживанню» [11; 10]. Це не означає, що змагальні демократії не можуть занепасти, а «мертвонароджені» вижити. Проте змагальні (ліберальні) демократії мають набагато більше шансів на виживання. Власне, аналіз процесу розпаду таких режимів був у центрі уваги дослідників. Зв'язок легітимності політичних інститутів і стабільності демократій тут очевидний. Інші умови, які сприяють виживанню чи не виживанню демократії, – це соціальна структура, наявність чи відсутність прихованих соціальних конфліктів, інституційна та ідеологічна спадщина. Особлива роль належить вірі політичних лідерів та громадян у цінність демократії. Демократія у цьому сенсі є лише засобом для досягнення різних цілей. «Як тільки люди зрозуміють, що їхні цілі не можуть бути досягнуті з допомогою демократичних інститутів – демократія буде відкинута» [11].

Легітимність – основа стабільності і виживання демократичних режимів. Легітимність – це переконання, що

існуючий порядок кращий, ніж будь-який інший, і тому вартий покори і підтримки, незважаючи на недоліки. Іншими словами, це переконання, що законно обрані (влада) мають право давати розпорядження і вимагати їх виконання, навіть з допомогою сили. Лінцове визначення легітимності – мінімальне. Легітимним є той режим, який вважається найменш шкідливим з усіх інших режимів. Звідси, демократична легітимність ґрунтується на переконанні, що у державі жоден інший режим не може забезпечити успішну реалізацію колективних інтересів. Крім легітимності, на стабільність режиму, з погляду Х. Лінца, впливають дієвість (efficacy) і ефективність (effectiveness) режиму. Дієвість означає здатність режиму знаходити розв'язання засадничих проблем, що сприймається як більш задовільна, ніж незадовільна свідомими громадянами. Якщо дієвість визначається за наслідками, то ефективність – це здатність впровадження політики (policies) з бажаними результатами. Найкращі закони можуть виявитися марними, якщо не будуть впроваджені. Саме у цей момент з'являється розрив між очікуваннями і задоволенням, яке перетворюється у незадоволення.

Отже, три перелічені виміри стабільності створюють теоретичну рамку для аналізу процесу занепаду демократії. Додатковими факторами, що впливають на розпад демократії, є тип партійної системи, а саме – система поляризованого плюралізму у термінах Дж. Сарторі і домінування напівлояльної і нелояльної (антисистемної) опозиції, яка відкрито виступає проти існуючого режиму, над лояльною, яка пропонує альтернативні шляхи досягнення цілей. Режим змінюється тоді, коли легітимність від однієї сукупності інститутів переходить до іншої. Падіння режиму є результатом нездатності уряду розв'язати проблему, щодо якої нелояльна (антисистемна) опозиція пропонує рішення. Процес падіння режиму проходить кілька етапів: від невирішення проблем до втрати влади, далі утворення владного вакууму і, врешті, передачі влади до антисистемної опозиції, або поляризації суспільства і громадянської війни.

Щоб перевірити, чи дає ця модель відповідь на наше питання, потрібно визначити початкові умови і зважити значення показників. Отже, я виходжу з того, що Україна на момент обрання В. Януковича Президентом була країною з «дефектною демократією» з досить низьким рівнем легітимності. Президент уперше з часів незалежності був обраний меншістю українців, а довіра до гілок влади протягом двох років впала більше ніж наполовину. Дієвість режиму, тобто здатність вирішувати засадничі питання, в період президентства В. Ющенко також була мінімальною. Про це свідчать чотири внутрішні політичні кризи і глибина падіння української економіки на початку світової рецесії. За п'ять років президентства В. Ющенко уряд, який, до речі, не завжди був «помаранчевим», спромігся реалізувати лише одну системну реформу – впровадження ЗНО під час вступу до ВНЗ. Адміністративна, військова, медична, пенсійна та інші реформи навіть не починалися. Тому ефективність влади також була низькою. Незадоволення, викликане діями команди «помаранчевих» у Центрі і на Заході країни, полегшило «антисистемній» опозиції у вигляді Партії регіонів мобілізацію електорату на свою підтримку на Півдні і Сході країни, що й дало В. Януковичу перевагу у 3% голосів. Те, що Янукович не мав наміру поглиблювати демократію, очевидно. Прихід до влади внаслідок змагальних виборів і наступне згортання демократичних інститутів – явище досить поширене. Низькі легітимність, ефективність і дієвість попереднього уряду і Президента є полегшуючими умовами для демонтажу нестабільної дефектної демократії і повернення до авторитаризму під гаслами відновлення стабільності і наведення порядку. Питання, яке, проте, залишається відкритим, полягає у тому, чи потрібно В. Януковичу і його команді формувати авторитарний режим. Згорнути демократичні надбання попередніх років – це одне. Збудувати авторитарну модель управління – зовсім інше. Легше буде відновити те, що було при Кучмі, чи намагатися скористатися чужими зразками у себе вдома. Перші два року президентства В. Януковича дали підстави

більшості експертам вважати таку можливість реальною. Проте, як я уже відзначав, ці оцінки базуються на одній-двох тезах і не можуть вважатися задовільними.

Модель Х. Лінца добре описує процес розпаду демократії, проте вона, як і більшість моделей, не може прогнозувати подій. Її використання обмежене випадками, що вже відбулися. Тим не менше, цінність цієї моделі в тому, що в ній визначені мінімально необхідні умови для занепаду демократії. Присутність цих умов у випадку України свідчить про можливість її повернення до авторитаризму, але не гарантує цього. Достатніми умовами, напевно, слід було б вважати такі:

закріплення неформального впливу конституційними повноваженнями, які мав Л. Кучма. Після відміни Конституційним Судом закону № 2222 В. Янукович отримав розширені президентські повноваження. Посилення президентських повноважень – це чіткий тренд руху в напрямі до авторитаризму;

перемога на парламентських виборах 2012 р. з метою створення однопартійного уряду або мінімально-переможної коаліції;

закріплення практики маніпульованих виборів на наступних парламентських і президентських виборах;

монополізація політичного простору Партією регіонів, перетворення змагальної партійної системи (обмеженого плюралізму) на незмагальну (однопартійну або систему з домінуючою партією);

монополізація економічного простору. Поглинання кількох конкуруючих між собою політико-економічних груп (ПЕГ) однією;

маргіналізація і поступове знищення опозиції за російським чи білоруським сценарієм;

ліквідація плюралізму в інформаційній сфері. Монополізація політичного простору провладними ЗМІ;

атомізація суспільства. Розщеплення острівців громадянського суспільства і перетворення громадян на спостерігачів.

Чи вдасться «донецьким» здійснити всі ці перетворення, а Януковичу зайняти місце «головного гравця»,

як це свого часу зробив Л. Кучма? Президент уже йде цим шляхом, але сумнівно, чи вдасться йому забезпечити виконання більше двох-трьох з семи перелічених умов.

Його формальні і неформальні повноваження дають можливість суттєво впливати на процеси прийняття рішень, проте у самій «Партії регіонів» є різні групи інтересів, а конфлікт між В. Януковичем і його «спонсорами» поки що не вигідний нікому. Попри те, що В. Янукович намагається позбутися їхнього впливу і створити власну політико-бізнесову групу або «сім'ю», не означає, що він піде на конфронтацію з Ахметовим чи Фірташем. Проте саме від відносин у середині владної коаліції буде залежати політичне майбутнє В. Януковича. Якщо традиційне бізнесове оточення його зрадить, ресурсів «сім'ї» може виявитися недостатньо для утримання влади.

Наступний підхід – «транзитологічний». Попри те, що транзит початково розглядався виключно як рух від авторитаризму до демократії, досвід пострадянських країн змусив дослідників зробити суттєві уточнення. Починаючи з робіт М. Макфола [12; 13], вчені заговорили про четверту, інверсійну хвилю зміни режимів у напрямі демократизації і авторитаризму. Вона почалася наприкінці 90-х рр. ХХ ст. і триває досі. До цієї хвилі потрапляють країни, що внаслідок «електоральних революцій» змінюються від одних форм авторитаризму до інших або демократії. Четверта хвиля суттєво відрізняється від третьої своїм непередбачуваним характером. Нижньою межею є події 1989–1991 рр. у колишніх комуністичних країнах. Різні результати переходів у цих країнах змусили дослідників переглянути попередні уявлення про рівний розподіл влади і пакти як умову успішного переходу. Залишаючись у руслі актороцентричного пояснення переходу, М. Макфол наголошує на значенні нерівного розподілу влади і ідеологічних орієнтацій домінуючих акторів. Емпіричною основою для перевірки цієї гіпотези стали результати парламентських виборів у 28 посткомуністичних країнах. Якщо опозиційні еліти за підтримки мас домінують над представниками старого (комуністичного)

режиму, то такий ініційований згори перехід є найбільш швидким і найбільш прямим шляхом до демократії. Проте, якщо розподіл влади більш симетричний, новий режим значною мірою залежить від ідеологічних уподобань найсильнішої групи. У країнах, де демократи, що прийшли до влади внаслідок парламентських виборів, здобули перевагу над автократами, будь-то комуністи чи націоналісти, народжується демократія. А там, де автократаи зберегли чи здобули вирішальний вплив, народжується диктатура. У країнах, де розподіл влади був відносно рівним, перехід призвів до утворення значної кількості проміжних, іншими словами, гібридних режимів – від напівдемократії до напівдиктатури. Пактовий перехід призвів до демократії лише у меншій кількості випадків. Особливістю пактів на пострадянському просторі стало те, що вони не стосувалися вироблення нових «правил гри», а відбувалися навколо «неформальної згоди з «захоплення держави» і монопольного присвоєння публічних політико-економічних функцій» [14]. Часто замість переговорів сторони втягувалися у тривалі конфлікти, що інколи закінчувалися громадянською війною. Ця думка варта особливої уваги з огляду на постпомаранчеві події в Україні. Такі режими, як правило, слабкі, нестабільні й неефективні, незалежно від того, які практики там домінують – демократичні чи авторитарні.

Попри значне поширення транзитологічного підходу, його використання для пояснення політичних змін в Україні виявилось обмеженим [15]. Окремі публікації українських авторів виявились еkleктичним поєднанням кількох моделей і не вийшли за межі телеологічного переконання про поступальність змін в Україні і неминучість утвердження демократії [16]. Доки вітчизняні дослідники ознайомлювалися з теоретичними напрацюваннями західних вчених, транзитологія зайшла у глухий кут, зіткнувшись з проблемою відсутності демократичних змін на пострадянському просторі або навіть авторитарної регресії. Заяви про «кінець транзитології» спричинили перегляд усталених моделей стосовно пострадянських і посткомуністичних країн. Так з'явилися дослідження, що

були виконані в руслі зауважень Т. Карозерса, М. Макфола, Д. Хелда та інших критиків транзитології [17]. В цьому ж руслі у кількох попередніх роботах я намагався обґрунтувати тезу про зигзагоподібну траєкторію трансформації політичного режиму в Україні, відсутність революції у подіях листопада–грудня 2004 р. і дефектний тип демократії, що сформувався у період президентства В. Ющенка [18; 19]. Теза про інверсійну траєкторію політичних трансформацій у пострадянських країнах і якісну відмінність результатів трансформації у пострадянських країнах від східноєвропейських [14] підштовхнула дослідників до використання альтернативних пояснень у руслі теорії залежності (Path Dependence) чи нового інституціоналізму.

Традиційний транзитологічний підхід може бути корисним для пояснення постійних конфліктів у середовищі українських еліт чи визначенні етапів «незакінченого транзиту» [20], проте він мало придатний для відповіді на питання про умови розпаду демократії, можливість повернення до авторитаризму чи перспектив виходу з «сірої зони».

Представники третього підходу, який умовно можна назвати «посттранзитологічним», уникають використання поняття «транзит» стосовно більшості пострадянських країн, а натомість намагаються виявити особливості «гібридних» режимів чи «неконсолідованих» або «дефектних демократій». Проте, як тільки цей підхід почав переважати у літературі, вчені зіткнулися з проблемою пояснення «електоральних революцій», що прокотилися протягом 2003–2005 рр. у Грузії, Україні та Киргизстані. Початкове означення цих подій «демократичними проривами» з часом втратило сенс з огляду на відсутність у цих країнах демократичних змін або повернення до авторитарних практик. Відтоді науковці почали шукати нові концепти для пояснення динаміки посткомуністичних режимів. Так, Генрі Гейл (H. Hale) спробував поглибити дослідження гібридних режимів, запропонувавши розглядати політичну динаміку на пострадянському просторі крізь призму специфічної сукупності інститутів, яку він назвав «патронажне президентство» (Patronal presidentialism) [21].

Ця сукупність інститутів характеризується двома рисами: формальними повноваженнями президента, які той отримує в результаті прямих національних виборів, і неформальним впливом, який базується на широкій мережі патронажно-клієнтелістських відносин, що виникають на перехресті політики і економіки.

Гейл стверджує, що такий підхід дозволяє розглядати зміни на пострадянському просторі не як «транзит», а як циклічні коливання режимів між демократією і автократією. Ці коливання зумовлюються поведінкою еліт, яка набуває вигляду суперництва або консолідації. Ці дві фази елітних взаємодій визначаються очікуваннями з приводу дій президента. Доки еліти впевнені, що президент є «головним гравцем», тобто зберігає за собою посаду і контроль над ситуацією, вони залишаються об'єднані навколо президента. Як тільки з'являються сигнали, що президент незабаром піде з посади або з різних причин стає відносно слабким, вони шукають нового кандидата і переходять на його бік. Гейл вважає, що причина «революцій» у Грузії, Україні та Киргизстані і їх відсутність у Росії, Вірменії і Узбекистані полягає в тому, що ці групи країн перебували на різних фазах циклічного процесу суперництва і консолідації, зумовленого різними очікуваннями з приводу можливого відходу президента [21, С. 135]. Критичними моментами цього процесу є такі фактори, як формальне закінчення президентських повноважень, рівень громадської підтримки і міжнародний вплив.

Очікування еліт з приводу можливої зміни влади можуть бути ускладнені двома обставинами. Перша – невідомо, хто з кандидатів переможе на виборах, що породжує непевність з визначенням – чи підтримувати чинного президента чи когось з його конкурентів. Якщо еліти здатні домовитися, то вони самі можуть визначити переможця. Проте до самих виборів невідомо, як поведе себе чинний президент і які еліти його підтримають, а які перейдуть на бік конкурента.

Щоб подолати цю непевність, чинний президент може запропонувати наступника, а це породжує другу складність для еліт. Невідомо, чи наступник буде дотримуватися

попередніх угод, і невідомо, як він поведеться з тими, хто не перейшов на його бік. Ця невизначеність збільшує вагу перемоги/поразки у зв'язку з особливістю гри, де переможець отримує все. Г. Гейл також відзначає, що змагання між елітами може залучати маси. Якщо сили сторін приблизно рівні, участь людей може набути справжнього демократичного змагання. Проте навіть коли вибори є маніпульованими, кандидати можуть використовувати всі доступні їм ресурси для перемоги, включно з масовою мобілізацією. Як свідчить практика, масова мобілізація населення на підтримку опозиційного кандидата була невід'ємною частиною «електоральних революцій».

З визначенням переможця політична боротьба може загостритися, коли новий президент спробує позбавити колишніх конкурентів чи відступників їхніх посад та доступу до ресурсів. Ті ж еліти, які чітко не виявляли своїх симпатій, мають більше стимулів залишитися лояльними до нової влади, щоб не потрапити до «чорного» списку. З переходом влади старі інститути зберігають свій вплив, оскільки залишаються зрозумілими і прийнятними для нового президента. Збереження інерції старих інститутів обмежує простір для політичної конкуренції, оскільки лише незначна частина еліт погодиться спрямовувати свої ресурси на дії, що можуть не сподобатися новому президентові.

Особисте ставлення нового патрона до демократії визначатиме межі діяльності опозиції. Зважаючи на те, що мало хто з президентів на пострадянському просторі бажає мати сильну опозицію, остання часто визначається як корумпована, нелегітимна чи непатріотична. Отже, навіть демократично орієнтовані політики, не кажучи про автократів, намагалися «навести порядок» задля проведення реформ чи поглиблення демократії. Так починається нова фаза політичної консолідації, що може нагадувати класичний авторитарний режим, доки наступний момент передачі влади запусить чергову фазу суперництва.

Успішна передача влади відрізняється від неуспішної тим, що у першому випадку громадська підтримка пре-

зидента і його кроки щодо визначення наступника мають суттєвий вплив на поведінку еліт. У випадку Росії відмова непопулярного президента Єльцина від продовження повноважень і призначення виконувачем обов'язків президента свого прем'єра В. Путіна, який здобув прихильність громадськості своїми рішучими діями у «боротьбі з тероризмом», визначили вибір еліт і успіх передачі влади в країні.

Успішна передача влади відбулась і в Азербайджані, де впливовий президент Гейдар Алієв оголосив, що не буде брати участі у чергових президентських виборах (2003) лише за два тижні до дати голосування. Своєю заявою про те, що буде підтримувати свого сина – Ільхама Алієва, він забезпечив йому громадську підтримку і запобіг «відступництву» еліт.

У випадку України, Грузії і Киргизстану діючі *президенти наприкінці своїх повноважень не змогли визначити спадкоємців або забезпечити їм підтримку еліт. Це зумовило розкол у середовищі еліт, формування опозиційних рухів і масову мобілізацію населення після сфальсифікованих виборів.*

Гейловий аналіз системи патронажного президентства, вибудованого Л.Кучмою, та опис подій листопада–грудня 2004 р. загалом є доброю ілюстрацією циклічного процесу суперництва і консолідації еліт в Україні. Для ретельної перевірки моделі українським випадком додаткового пояснення потребує з'ясування механізму розколу еліт і визначення чинників, які мали вирішальний вплив на вибір як центральних, так і регіональних еліт.

Нас, проте, цікавить, чи модель Г. Гейла пояснює динаміку політичного режиму в Україні після президентських виборів 2010 р., а також чи не передчасним було його твердження про те, що «помаранчева революція» знищила систему патронажного президентства і перервала циклічні процеси суперництва і консолідації еліт в Україні [21, С. 163]. Більшість експертів у своїх коментарях, наведених на початку дослідження, визнають небезпеку повернення до авторитаризму. Тут можуть бути два пояснення. Або модель Гейла в цілому правильна,

але його теза, висловлена у 2005 р., про «демократичний» вихід України з циклічних коливань режиму була передчасною, або модель хибна чи, краще сказати, позбавлена прогностичного потенціалу. На мій погляд, модель загалом є коректною, проте у ній не враховані деякі чинники (змінні), вплив яких визначає динаміку режиму у середньо- і довгостроковій перспективі.

Очевидно, що суттєвий вплив на поведінку еліт у гібридних режимах здійснює інституційний спадок минулого у вигляді неформальних інститутів – того ж патронажу, клієнтилізму, корупції, неформальних угод, кумівства і т.ін. Протягом президентства В. Ющенка ці практики не були ані знищені, ані обмежені, тому їх збереження стало інституційним містком між періодом «Кучмізму» і новітньої «Азаровщини». Іронія президентства В. Ющенка для В. Януковича у тому, що, незважаючи на вирвану у 2004 р. перемогу, В. Ющенко є таким собі «хресним батьком» В.Януковича, як свого часу для В. Ющенка таким був Л. Кучма.

Наступний чинник – це структура еліт. В Україні еліти протягом всього періоду незалежності залишаються фрагментованими, хоча рівень фрагментації до 2004 р. був значно меншим, ніж після «помаранчевої революції». Якісний склад як урядової, так і парламентської еліти після 2004 р. суттєво не змінився, як і не змінився спосіб оновлення еліт [22]. Ним і далі залишається репродукція, а не зміна, як у Східно-Європейських країнах. Домінування неформальних інститутів посилювало невідзначеність у елітних конфліктах, ставки у яких – президентські повноваження у повному чи обмеженому обсязі і далі залишаються високими. У цих умовах елітам досить важко погодитися на дотримання правил, коли залишається спокуса змінити правила, щоб отримати все. Тому принаймні ці два чинники мають бути занесені до будь-якої моделі політичних змін у гібридних режимах, у тому числі і в Україні.

Дії В. Януковича, спрямовані на «відновлення керівності» політичними процесами, дуже нагадують дії Л. Куч-

ми на початку його президентства. Проте, як зауважив один оглядач, В. Янукович – це не «Кучма-light», а швидше «Кучма-strong» [23]. Тут ми бачимо вже «системну зачистку» політичного простору. Арсенал заходів включає від уже звичної зміни керівництва силових структур, голів обласних і районних адміністрацій, обмеження діяльності неprovладних ЗМІ до намагання витіснити з обласних і районних рад політичних опонентів, обмежити політичну конкуренцію, розщепити опозицію і навіть поставити під контроль ректорів «ненадійних» ВНЗ. Очевидною є мета цих дій – відновити/зміцнити систему «патронажного президентства» і зосередити всю владу в руках однієї політико-економічної групи.

Попри те, що у поясненні Г. Гейла немає вказівок на те, за яких умов можливий «вихід» країни у бік демократії чи авторитаризму, дії В. Януковича цілком відповідають фазі консолідації режиму, що виявляється у виражених авторитарних методах управління. Звідси, теза про «вихід» України з кола циклічних коливань режиму, очевидно, була передчасною, але модель загалом виявила найбільший пояснюючий потенціал. Очевидно, що за фазою консолідації повинна наступити фаза суперництва, що штовхне еліти у бік демократії. Очікувати збільшення суперництва варто у період парламентських та, особливо, президентських виборів. Тому ця модель може дати хоч і не вичерпну, але прийнятну відповідь на наше питання – відновлення чи утвердження консолідованого авторитарного режиму як і консолідованої демократії у гібридному режимі малоймовірне. Для пояснення цієї тези наведу ще кілька додаткових аргументів.

По-перше, навіть після повернення президентських повноважень Л. Кучми і встановлення контролю над ключовими інститутами держави у країні залишаються олігархічні групи, інтереси яких суттєво розходяться з інтересами бізнес-середовища «донецьких».

По-друге, у державі відсутній сильний апарат примусу і професійна бюрократія, без яких авторитарний режим не може існувати. СБУ не зможе шантажувати сотні дрібних

посадовців і переслідувати тисячі «незгодних». А без цих двох інститутів неможливо забезпечити повний контроль у державі. Незважаючи на масштабну кадрову чистку, накази з центру будуть просто «провисати» на місцях тому, що лакейство, непрофесіоналізм і хабарництво роз'їли державну службу.

По-третє, на заваді поверненню до авторитаризму стануть традиційні розколи в Україні – регіональний, між Сходом і Заходом, релігійний – між кількома конфесіями і церквами, національно-ідеологічний – між національно-державним та постколоніальним статусом України, геополітичний – між проєвропейським і проросійським центрами тяжіння і, нарешті, політичний – між конкуруючими елітами та ПЕГ. Глибока фрагментація еліт заважала їм «грати за правилами» в часи Л. Кучми та В. Ющенко. Та сама причина заважатиме В. Януковичу створити єдиний політичний простір, що є необхідною умовою встановлення авторитаризму. Отже, якщо відсутність національної єдності гальмувала рух України у напрямі демократії, то тепер та сама причина гальмуватиме рух у напрямі авторитаризму.

По-четверте, ані Заходу, ані Росії не вигідне встановлення в Україні авторитарного режиму. Якщо ЄС на словах зацікавлений у поширенні демократії та ліберальних цінностей, а на ділі готовий співпрацювати з диктаторами, аби забезпечити себе нафтою та газом, то поява ще однієї країни з авторитарним режимом на кордонах ЄС буде вкрай небажана. Тому ЄС і США, хоч і «втомилися від України», проте цілком усвідомлюють, що їх чекатиме у разі перетворення її у «Євразійську Нігерію». Росія, в свою чергу, також не зацікавлена у тому, щоб у Києві з'явився другий Лукашенко. Росіянам вигідно, щоб Україна і далі залишалась у тіні Росії, перебуваючи у постійних кризах і з купою проблем. Такій країні завжди можна прийти на допомогу і порадити її керівництву, як слід вчинити. Врешті, «країна-невдаха» – добрий приклад для мобілізації і маніпуляції власним населенням. Отже, більшість структурних і процедурних

труднощів, що гальмували рух України до демократії, гальмуватимуть і рух до авторитаризму.

Який же варіант видається більш імовірним? На мою думку, Україні загрожує не авторитаризм, а бюрократично-адміністративне свавілля, що виявляється у нехтуванні державними службовцями різних рангів законом, зловживанні службовим становищем, збільшенням корупції і звуженням публічної сфери. У цій ситуації раціональною стратегією для населення є пристосування, а не опір, з чим українці добре ознайомлені. Така поступова «заїризація» (термін О. Мотиля) може привести до звуження держави лише до фіскальних, наглядових і репресивних функцій і, врешті, до перетворення України у державу-невдачу. Провал нового Президента та Прем'єра у боротьбі з політичною і економічною кризою може привести до подібних наслідків – розвитку політичних патологій, тобто поглиблення кризи, посилення політичних конфліктів, повної нівеляції будь-яких правил політичної гри і до непередбачуваних наслідків [24; 25; 26].

Якщо наприкінці президентства В. Ющенко ми ставили питання: як змусити еліти грати за правилами, то вже після ста днів президентства В. Януковича це питання відійшло на другий план. Команда, яка прийшла до влади, не буде і не хоче грати за правилами. Тепер доводиться подумати про те, щоб не втратити державу і не допустити її перетворення з «сірої зони» на чорну діру безправ'я. Що зробити, аби цього не трапилося? Нехай відповідь на це питання кожен з нас визначить сам.

Висновки

Здійснений аналіз вказує на те, що, незважаючи на численні застереження вітчизняних експертів і спостерігачів, повернення чи відновлення авторитаризму в Україні малоімовірне. Дефектна демократія і далі розкладатиметься від нівеляції принципу верховенства закону і визнаних процедур ухвалення рішень. Концентрація влади у руках однієї групи буде згубною для самих авторів і виконавців. Як показує практика, однопартійні чи персоналістські режими неефективні, недовірі і нестабільні.

Середня тривалість виживання автократичних лідерів коливається між 6 і 9 роками [27]. Тому майбутнього у цього режиму не має. Відсутність реформ буде погіршувати добробут населення, а спроба реформ буде мати ті самі наслідки, тому що рентоорієнтовані еліти не зацікавлені у завершенні реформ. Завершення реформ означатиме відкриття доступу і посилення конкуренції, а відтак втрату традиційних джерел ренти. Падіння довіри до Президента і всіх ключових інститутів влади триватиме і далі. Черговий сплеск суперництва еліт за владу слід чекати між наступними парламентськими і президентськими виборами – 2012–2015 рр. Дилема збереження підтримки, напевно, буде вирішена так, як і за В. Ющенка – за принципом «живемо доки зможемо», тобто ніяк. Але такі дії владців попри особисту поразку можуть мати куди гірші наслідки для держави. Якщо криза не вирішується, вона може призвести до масштабного громадянського конфлікту або до дезінтеграції держави. Критичним у цьому сенсі для України буде період між осінню 2012 р. і груднем–січнем 2015 р., що припадає на час повернення кредитів МВФ, повернення на посаду президента РФ В. Путіна і президентськими виборами у США й Україні. Захоплена кланами українська держава, за неефективного політичного керівництва, може не витримати внутрішньої напруги і тиску різноспрямованих зовнішніх векторів.

Підсумовуючи теоретичну частину дискусії, відзначу, що ані класичне структурне пояснення, ані новітнє процедурне не дають відповіді на поставлене питання, тобто виявляють слабкі прогностичні можливості. Єдина задовільна відповідь можлива у моделі циклічної динаміки гібридних режимів з системою патронажного президентства. Ця пояснення, доповнене кількома змінними, могло б стати найбільш прийнятною моделлю для вивчення гібридних режимів на пострадянському просторі, а визначення умов, за яких «вихід» з кола коливань у бік консолідованої демократії чи консолідованого авторитаризму був би можливий, є завданням для наступних досліджень.

1. Первый месяц президентства Януковича. Итоги (часть 1). – Главред. – 19.03.2010. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://glavcom.ua/articles/399.html> – Назва з екрана.
2. Станет ли Янукович новым Кучмой? – Главред. 19.03.2010. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.igls.com.ua/analytics/3910/> – Назва з екрана.
3. Жданов І. Нова влада в Україні: виклики і тенденції [Електронний ресурс] / І. Жданов. – Режим доступа: <http://www.dt.ua/1000/1550/69289/> – Назва з екрана.
4. Якименко Ю. Партія регіонів має змогу обмежити демократію в країні [Електронний ресурс] / Ю. Якименко. – Режим доступа: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=2165&direct=7 – Назва з екрана.
5. Карасьов В. Янукович пытается выстроить такую же жесткую систему, как во времена Кучмы, но времена уже не те [Электронный ресурс] / В. Карасьов. – Режим доступа: <http://www.igls.com.ua/analytics/3976/> – Назва з екрана.
6. Ризиків установлення авторитарного режиму в Україні немає – політолог В. Карасьов [Электронный ресурс] / В. Карасьов. – Режим доступа: // <http://www.igls.com.ua/analytics/3944> – Назва з екрана.
7. Выбори–2010: чи можливий оптимістичний сценарій. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/292409/> – Назва з екрана.
8. Див.: Коментарі А. Мотиля та М. Рябчука у відповідях на редакційні питання часопису «Критика» // Критика. – 2010. – № 1–2. – № 3.
9. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях [Текст] / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – №1. – С. 6–17; № 2. – С. 20–30.
10. Raibchuk M., What's left of Orange Ukraine? [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.eurozine.com/articles/2010-03-04-riabchuk-en.html> – Title from the screen.
11. The Breakdown of Democratic Regimes. Crisis, Breakdown and Reequilibration. [Text] / Ed. by Juan J.Linz and Alfred Stepan. – Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1978.
12. McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World [Text] / M. McFaul // World Politics. – 2002. –Vol. 54. –No. 2. – P. 212–214.

13. McFaul M. Transitions from postcommunism. [Text] / M. McFaul // *Journal of Democracy*. – 2005. – Vol. 16. – No. 3. – P. 5–19.
14. Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации [Текст] / А. Фисун. – Харьков, 2006. – С. 150.
15. Narasymiw B. Post-Communist Ukraine [Text] / B. Narasymiw. – Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2002.
16. Колодій А. Від «Сірої зони» до кольору сонця: помаранчева революція і демократичний перехід в Україні [Текст] / А. Колодій // *Агора*. Випуск 1: Україна – нові перспективи. ... 16–19 вересня, 2004 р. – Київ: Стилос, 2004. – С. 39–61.
17. Фисун О. А. Інверсійні траєкторії пострадянських політичних режимів і моделі неопатримоніальної консолідації [Текст] / О. А. Фисун // *Національна безпека України*. – К., 2004. – С.3–11.
18. Мацієвський Ю. «Помаранчева революція» крізь призму транзитології [Текст] / Ю. Мацієвський // *І*. – 2005. – № 40. – С. 28–39.
19. Маціевский Ю. Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004–2010 г. [Текст] / Ю. Маціевский // *Полис*. – 2010. – № 5. – С.17–37.
20. Мацієвський Ю. Етапи трансформації політичного режиму в Україні (1991–2001). [Текст] // Ю. Мацієвський // Неопублікований манускрипт.
21. Hale H. Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia [Text] / H. Hale // *World Politics*. – 2005. – Vol. 58. – No. 3. – P. 133–165.
22. Мацієвський Ю. Еліти в Україні до і після «Помаранчевої революції» [Текст] / Ю. Мацієвський // *Політичний менеджмент*. – 2010. – № 2. – С. 38–55.
23. Див.: Коментар М. Рябчука до післявиборчого опитування часопису «Критика» // *Критика*. – 2010. – № 1–2. – С. 2–3.
24. Нічога М. Зіткнення цивілізацій посеред України [Електронний ресурс] // М. Нічога. – Режим доступу: //<http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/11/5126765> – Назва з екрана.
25. Нічога М. Цивілізаційний вибір: продовження розмови. [Електронний ресурс] // М. Нічога. – Режим доступу: //www.pravda.com.ua/articles/2010/06/18/5150234 – Назва з екрана.
26. Нічога М. Діагноз: криза ідентичності [Електронний ресурс] // М. Нічога. – Режим доступу: //www.pravda.com.ua/articles/2010/06/25/5166756 – Назва з екрана.
27. Gandhi J., Przeworski A. Authoritarian Institutions and the Survival of Autocrats. [Electronic resource] / J. Gandhi // *Comparative Political Studies*. – Mode of access: <http://cps.sagepub.com/content/early/2007/09/17/0010414007305817.full.pdf> – Title from the screen.